

Історії бойових дій та обставинам героїчної загибелі даного загону козаків та сердюків у Запорозькому краї було приділено увагу у доповіді І. Мазепи боярину Стрешневу і у листі боярина Б.П. Шереметева царю. Копії цих документів є у розглянутих стовпцях Белгородського столу.

Джерела та література

1. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 210. – Оп. 19. – Спр. 197. Стовпці про Кизикерменський похід.
2. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – К., 1993. – Т.3.
3. Літопис Самовидця. – К., 1971.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К., 1992.
5. Книга Большому Чертежу. – М.-Л., 1950.

SUMMARY

The article is devoted to unknown facts about the struggle between the Cossacks and Crimea Tatars in Zapirizhzhia region in 1696.

В.М. Циберт

“ГРАМОТА НА ПРАВА И ВЫГОДЫ ГОРОДАМ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ” ЯК ДЖЕРЕЛО З СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ”

Реконструкція соціально-економічної історії міст Південної України не може бути здійснена без вивчення законодавчих актів – “скарбниці матеріалу, з якої брали та будуть брати всі розвідувачі” [1.-С.102].

У період реформ Катерини II (1775-1785 рр.) були підписані правові документи, які стали фундаментом просвіченого абсолютизму. На думку дослідників, важливим законодавчим актом царювання Катерини II, в галузі місцевого управління після 1775 р., є жалувана грамота містам [2.-С.23].

Перші спроби дослідження цього документу зробили відомі російські правознавці XIX ст. Я. Плошинський та І. Дитятін [3]. Аналізуючи розвиток верств міського населення та історію походження міського самоуправління Російської імперії, вони поклали початок історіографічній традиції. Їх роботи складають міцний ґрунт у дослідженнях сучасних науковців.

Реконструкція соціально-економічного розвитку Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. базувались на вивченні цього законодавчого акту. Серед науковців, що розглядали його, назвемо О. Дружиніну, Ю. Клокмана, Н. Дружиніна, Ю. Тітова, С. Платонова, С. Каштанова, А. Введенського. Сучасні науковці теж звертаються до аналізу цього документу. Особливо це помітно в роботах А. Бойко, О. Марченко, Л. Цибуленко.

На жаль, джерелознавчого дослідження жалуваної грамоти містам до сьогодні не існує.

Повна назва документу – “Грамота на права и выгоды городам Российской империи”. В дореволюційній та радянській історіографії поширення набула скорочена назва документу – жалувана грамота, яка яскраво визначила його походження та юридичне значення. Документ датований 21 квітнем 1785 р. Жалувана грамота містам була опублікована в першому виданні “Полного собрания законов Российской империи”, а також у збірнику документів “Русское законодательство X-XX веков” [4].

Жалувана грамота містам була спробою докладної регламентації організації та діяльності органів міського самоврядування. Тенденції соціально-економічного

розвитку другої половини XVIII ст., погіршення економічних умов існування та діяльності міського населення, вимоги купецтва до закріплення привілеїв та прав змусили уряд прийняти цей документ. Стрімкий розвиток ремісництва та торгівлі, приєднання нових територій до імперії стимулювали появу міст. Водночас це призводило до збільшення кількості міського населення, права якого, внаслідок браку нормативної регламентації, залишались незахищеними.

Документ довгий час готувався урядом. В його основу були покладені кращі юридичні традиції та прогресивні філософські погляди того часу. Філософською основою жалуваної грамоти стали роботи Монтеск'є, Більфельда, Беккарія. Сама Катерина II багато розмірковувала стосовно законодавства. Вона вірила в те, що “шляхом видання нових законів можливо досягнути процвітання держави, розвивати економіку та виховувати народ” [5.-С.170]. Імператорський “Наказ о сочинении проекта Нового уложения” поклав початок формування нового розуміння терміну “місто”. Старе поняття міста, як єдиної земельної одиниці з виключно військово-адміністративними функціями, не відповідало історичним реаліям другої половини XVIII ст. Катерина II окреслила коло головних питань, які мали бути з'ясовані в наступних законодавчих актах – поняття “міського населення”, його розподіл на верстви, права та обов'язки купецтва та населення міст, функції міст тощо. Законодавча практика Прусії, Швеції, Магдебургу з питань міського самоврядування знайшла своє відображення в жалуваній грамоті. При підготовці до складання документу були використані законодавчі акти Російської імперії XVII ст.: Новоторгівельний устав 1667 р. (принцип необхідності захисту купецької власності, функції ратуш в містах, тенденція до організації самостійного управління купецькими справами), указ 1649 р. про посад міста Ярославля та інших міст (практика дозволу на оселення селян, бобилів, які займаються торгівлею та ремісництвом), указ 1684 р. (про заборону повернення до господаря селян які оселились в посадах та мають там власність). Цілеспрямовано продовжуючи розпочаті реформи, імператриця використовувала власні законодавчі акти: маніфест від 3 березня 1775 р. та “Учреждение для управления губерний” 1775 р. (принцип розподілу адміністративних функцій та залучення до участі в управлінні земських елементів). З часів законодавчої діяльності Катерини II була розпочата практика залучення представників земства до законотворчості. Вони справедливо вказували на те, що держава не в змозі справитися з складним завданням виключно юридичними засобами. Введення громадського самоврядування, як “єдиного можливого шляху удосконалення провінційного життя мало змогу покращити економічний розвиток країни” [6.-С.28]. Ідея громадського самоврядування, що виникла при укладенні “Учреждение о губерниях”, знайшла нове втілення.

Жалувана грамота складається з п'ятнадцяти частин, що становлять 178 статей. Систематичність викладання інформації не витримана, що ускладнює роботу з документом. Текстовий аналіз документу дає змогу вирішити таке завдання дипломатики як формулярний аналіз. За основу виділення формуляру береться принцип знаходження закінчених за думкою статей. Формуляр жалуваної грамоти має такий вигляд: початковий протокол, актовий текст та кінцевий протокол. Початковий протокол складається з статей-звертань та статей-присвят. Актовий текст – з указних та описових статей. Кінцевий протокол складається з підпису імператриці і дати підписання.

Відомий дослідник І.А. Зімін вважає, що жалувані грамоти мають власний формуляр. Він складається з вступу (чолобитної), вотчинної частини (перелік прав), імунітетної (перелік привілеїв) та заключної частини (підпис, примітки) [7.-С.45].

Формулярний аналіз дає знання про розвиток канцелярської практики, її форм та традицій. Традиційний формуляр законодавчих актів останньої чверті XVIII ст. є свідченням високого розвитку канцелярської практики. Існування певних формул у тексті підтверджує попередню тезу. Серед типових формул зустрічаються такі: “о плане”, “о городских обывателях”, “о выгодах общества градского”, “дозволяется”, “наставление”, “отличное состояние” тощо.

Формулярний аналіз як складова частина дипломатичного, на думку деяких дослідників, допомагає перейти до головного етапу джерелознавчого дослідження – класифікації документів [8.-С.24]. Проблема класифікації законодавчих актів на сьогодні не вирішена. Сутність дискусії полягає в трактуванні поняття “закон” в умовах абсолютизму. Науковці пропонують багато класифікацій законодавчих актів [9; 10]. За видовою ознакою жалувана грамота входить до групи актових джерел, підгрупи – законодавчих, корпусу – розпорядчих актів [11.-С.26].

Жалувана грамота містам є значною пам’яткою вітчизняного законодавства, важливим джерелом тогочасної юридичної системи [12.-С.284]. Вона увібрала в себе все те, що вимагало від законодавства міське населення. Визначила термін “міське населення”, його права, обов’язки, привілеї та способи юридичного захисту.

Будь-який законодавчий акт не може бути універсальним і з часом змінюється, доповнюється або анулюється. Жалувана грамота створювалась як документ довгострокової дії. Разом з тим, прагнучи відмінити майже всі економічні перетворення Катерини II, Павло I вніс деякі зміни до масштабів дії грамоти, а згодом намагався її відмінити [13.-С.369-382; 13.-С.542-547]. Імператор Олександр I відновив дію жалуваної грамоти, “визнаючи положення її одними з головних, непорушних та незаперечних державних постанов, навпаки відокремлюючи та відмінюючи все, що протирічить їм або не відповідає силі їх” [14.-С.443]. Удосконалення законодавчої системи, стосовно соціально-економічного розвитку міст, продовжувались протягом пореформених років. Чисельні урядові постанови конкретизували, доповнювали положення грамоти. Вона діяла до початку реформ 60-70 років XIX ст.

Правовий статус російських підданих визначався їх приналежністю до верств. В цей період зближуються інтереси однорідних в соціальному відношенні груп населення, а з другого боку простежуються чіткі розмежування між верствами [15.-С.12]. Впливом традиції розподілу на групи та прагненням створити в Росії подібно Європі “середній рід людей”, можливо пояснити присутність цього поняття в документі. “Середній рід людей” та “міські обивателі” виступають як синоніми. Під “середнім родом людей” розуміється торгівельно-промисловий елемент. Але водночас стаття 77 інакше трактує поняття “міського обивателя”. Це всі ті “які в тому місті або старожили, або народились, або поселились, або будинки, чи будь-які споруди, або місця, або землю мають, або в гільдії, або до цехів записані, або займаються міською службою, або в окладі записані, та по тому місту несуть службу”. Різниця в трактуванні полягає в різних поглядах на населення міст. Міський обиватель не є членом певної верстви, це будь-яка особа, що мешкає в місті. Сукупність міських обивателів, в останньому випадку, і є міським населенням, що виступало як єдина юридична особа. Міські обивателі, як люди “середнього роду”, складають лише частину цієї спільності. Це підтверджують статті, що визначають право участі у зборах міської громади.

Як юридична особа міське населення складалося з відмінних груп, для більшості з яких приналежність до верств визначальна. Міська обивательська книга розбиває населення на шість груп. В основі їх виділення є не лише економічні умови існування. Перша група “справжніх міських обивателів” ґрунтувалась виключно на економічному цензі (володіння нерухомим майном). В основу поняття справжніх міських обивателів покладалось поняття міських обивателів загалом. Тобто елемент приналежності до верств не грає тут ролі. Другу групу складали вписані в гільдію купці. До третьої групи відносились ремісники записані до цехів. Четверта група іноземні, іногородні, які приписані до міста “з цілями промисловими”, так звані “гості”. Невелика п’ята група, але досить важлива на думку законодавця, складалась з іменитих громадян. До них відносились службовці, науковці, митці, художники, капіталісти з капіталом від 50 тисяч, банкіри з капіталом від 100 тисяч, судновласники. Це так звана міська аристократія. Зазначимо, що в південноукраїнських містах першої половини XIX ст. ця група була майже не представлена. Виключення становили міста, що були торгівельно-промисловими

центрами (Одеса, Катеринослав, Херсон). До шостої групи відносились посадські, які не були записані до перших п'яти груп, але “кормились ремісництвом, рукоділлям чи іншим” в тому місті.

Кожна з означених груп мала свої права, привілеї та громадські установи. Чим вищий соціальний статус групи, тим більше прав та привілеїв вона мала. Можливий перехід з однієї до іншої групи ретельно регламентувався. Процедура переходу була досить проста. Наприклад, щоб стати ремісником потрібно було приписатися до цеха, а для цього представити свою роботу управному старшині та старшинським товаришам, не мати “явних пороків”. Обов'язковою умовою була сплата цехових зборів.

Власність міських обивателів захищалась державою. Без суду та вироку вони не могли бути залишені без власності та майна. Мешканці міст отримали право “заводити різні стани, та на них виробляти рукоділля без особливого на то дозволу, або наказу”.

Виключні права отримували імениті громадяни, а також торгівельно-промисловий елемент. Імениті громадяни звільнялись від тілесної кари. Вони володіли правом мати, будувати, утримувати фабрики, заводи, морські, річні судна, а також будинки, двори, сади за містом. Особливі почесні права підкреслювали значення цієї групи населення (як, наприклад, право пересування по місту в кареті).

Купецтво як основа торгівельно-промислового елементу отримувало права та привілеї в залежності від гільдійської приналежності. Купці сплачували гільдійський збір з капіталів, який складав один відсоток від “об'явленого по совісті капіталу”. Купецтво звільнялось від рекрутських наборів, сплачуючи певну суму грошей. Представникам перших двох гільдій дозволялось мати, будувати фабрики, заводи, морські судна. Третя гільдія отримала право займатися рукоділлям, мати стани, утримувати малі річні судна, мати трактири, торгівельні бані, постоялі двори. Особливі економічні права отримало першостатейне купецтво (внутрішньої та зовнішньої торгівлі). Всі права внутрішньої торгівлі отримало купецтво другої гільдії. Купці третьої гільдії були змушені торгувати в межах свого міста та повіту. Представники перших двох гільдій звільнялися від тілесної кари, а також отримали право пересування по місту в кареті (кількість коней була менше ніж у іменитих громадян і залежала від приналежності до гільдії).

Цеховий устав регламентував права та обов'язки ремісників. Цех складався з майстрів, підмайстрів та учнів. Отримати звання майстра можливо було з дозволу збору ремісників. Як правило, учень навчався впродовж трьох років. В будь-якому випадку термін навчання не міг перевищувати п'яти років.

Права іноземців та іногородніх мешканців також захищались жалуваною грамотою. Іноземці отримували право будувати фабрики, мануфактури, мати та утримувати їх.

Посадські повинні були сплачувати податки та мали право будувати стани, займатись там рукоділлям “без особливого дозволу, або наказу”. Дозволялось їм мати в своєму будинку лавку та торгувати дрібними товарами. Посадські отримали право утримувати, мати трактири, торгові бані, харчевні, постоялі двори та вступати в казенні підряди та відкупи.

Грамота змінює поняття “нерухомого майна” міста. Нерухоме майно стає власністю міської громади як юридичної особи. Воно досягає суттєвих розмірів. Місто володіло не лише обмеженою землею, її природними ресурсами, а й спорудами на ній. Воно мало право розпоряджатись землею та власністю, яка знаходиться на ній (розбудувати, віддавати на відкуп, продавати, купувати приватну власність). Виключення становить земля, відведена під вигін. Її забороняється використовувати не за призначенням. Місто не мало права отримувати нові вигони будь-яким шляхом, окрім найму. Застосування такого порядку пояснюється важливою роллю сільського господарства в економічному житті міст. Особливо це стосується південноукраїнських міст, велика кількість населення яких в цей період жила за рахунок сільського господарства. Міста отримували право проведення

щотижневих базарів. Призначалися місця та час проведення торгівельних днів. Щорічні базари були обов'язковим атрибутом торгівельного життя. Їх кількість обумовлювалась потребами міста. Брати участь у торгівлі мали право всі верстви населення в залежності від розподілу на групи.

Окремі категорії населення міста (іменні громадяни та купці перших двох гільдій) отримали право мати промислові заклади. Інші верстви населення мали змогу займатись дрібними промислами та рукоділлями. Цеховий устав регламентував якість продукції та умови роботи.

Грамота надала право економічної ініціативи містам, відокремивши їх від інших населених пунктів Російської імперії, та створила сприятливі умови для їх подальшого економічного розвитку.

Джерела та література

1. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Херсон, 1920.
2. Григорьев В. Реформа местного самоуправления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 года). – СПб, 1910.
3. Дитятин И. Устройство управления городов России. – СПб., 1875.
4. Российское законодательство X-XX веков: В 9 томах. – М., 1987. – Т. 5.
5. Ковальченко И.Д. Источниковедение истории СССР. – М., 1981.
6. Кизеветтер А.А. Из истории законодательства России XVII-XIX веков. – Ростов-на-Дону, 1904.
7. Каштанов С.М. Очерки русской дипломатики. – М., 1970.
8. Введенский А. Лекции по документальному источниковедению. – К., 1963.
9. Источниковедение: Теория. Метод российской истории: Учебное пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Набоков, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М., 1998.
10. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX веков. – М., 1979.
11. Бойко А.В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: автореферат д. і. н. 07.00.06. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001.
12. Плошинский Л.О. Городское и среднее состояние Русского народа, в его историческом развитии, от начала Руси до новейших времен. – СПб., 1852.
13. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗР). – СПб., 1830. – Т. XXV.
14. Полное собрание законов Российской империи – СПб., 1830. – Т. XXVI.
15. Чистяков О.И. Законодательство о правовом положении населения. / Российское законодательство X-XX веков: В 9 томах. – М., 1987. – Т. 5.

SUMMARY

“Bill of rights and profits of cities of Russian Empire” as a primary source of social and economic history of the Southern Ukraine’s cities of the last quarter of the 18 – the first part of the 19 century. The work deals with analysis of “Bill of rights and profits of cities of Russian Empire”, the law, which was signed in 1785 and regulated organization and activity of urban selfgovernment. The legislative act established rights and duties of various groups of urban population, and stimulated economic development of cities of the Southern Ukraine.

І.І. Лиман

ДУХОВНА ТА СВІТСЬКА ВЛАДА В СТАВЛЕННІ ДО ХРЕЩЕННЯ ЄВРЕЇВ (на матеріалах Херсонського духовного правління кінця XVIII – першої половини XIX ст.)

Серед багатьох напрямків діяльності як духовної, так і світської влади на півдні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. участь у процедурі навернення на православ'я представників інших конфесій відігравала далеко не останню роль. Зокрема, чимала увага приділялась хрещенню євреїв.